

BOŻENA NIEŚKO-BUKOWSKA

 <http://orcid.org/0000-0003-1155-2137>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii

Funkcjonowanie pojęć „niehumanie”, „zwierzęce”, „zezwierzęcone” na przykładzie potocznego ich rozumienia

Использование понятий «бесчеловечное»,
«скотское», «звероподобное»
на примере их разговорного значения

Абстракт

По мнению Яна Вавжиняка, отношение человека к другим личностям, не являющимся людьми (*non-human persons*) характеризуется этологической ложью. В отношениях к личностям, не являющимся людьми, человек проявляет видовой шовинизм (*species chauvinism*). На основании опроса, касающегося способов разговорного понимания «бесчеловечного», «скотского», «звероподобного» поведения, можно описать функционирование этих понятий среди среднестатистических пользователей польского языка. В статье представлены результаты этих исследований. В опросе участвовали 50 человек, студентов и студенток бакалавриата по специальности филология. Исследования были проведены с использованием теста на причинно-следственные связи (*because-test*) и свободных ассоциаций.

Ключевые слова: ассоциации, видовой шовинизм, звероподобное, скотское, бесчеловечное

The Functioning of the Notions “Inhuman,”
“Bestial,” “Animalistic”
on the Example of Their Colloquial Meaning

Abstract

In the opinion of Jan Wawrzyniak, the attitude of humans towards other *non-human persons* is characterised by ethological falsehood. In relations with other creatures humans show species-oriented chauvinism. On the basis of a survey study concerning the colloquial understanding of the symptoms of “inhuman,” “bestial” or “animalistic” behaviour we may describe the functioning of these notions among average users of the Polish language. The paper aims at presenting the results of the survey concerning the colloquial functioning of the notions: inhuman, bestial and animalistic. Fifty people, students of the first-degree university course in Philology took part in the research, with the use of the because-test and free association method.

Keywords: associations, species chauvinism, inhuman, animalistic, bestial

Zdaniem Jana Wawrzyniaka stosunek człowieka wobec innych stworzeń cechuje fałsz etologiczny. W relacji do *non-human persons* ludziom towarzyszy postawa szowinizmu gatunkowego. Na podstawie badań ankietowych, dotyczących sposobów potocznego rozumienia przejawów zachowań niehumanicznych, zwierzęcych czy zezwierzęconych można przybliżyć funkcjonowanie tych pojęć wśród przeciętnych użytkowników języka polskiego. Wawrzyniak wskazuje, że przymiotnik „niehumaniczny”, rozumiany jako „niegodny człowieka”, „używany jest we współczesnej polszczyźnie do tworzenia ocen negatywnych i denotuje postępowanie agresywno-okrutne”¹. Justyna Tymieniecka-Suchanek uważa, że okrucieństwo to „skłonność do świadomego zadawania bólu i cierpienia (psychicznego i/lub fizycznego) ludziom lub zwierzętom, która jest podejmowana celowo dla przyjemności albo bez powodu. Okrutny jest również obojętny i lekceważący stosunek do cudzego cierpienia oraz nieszczęścia”². W *Teoretycznych podstawach neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej* Wawrzyniak stwierdza, że agresywność w potocznej świadomości ludzi jest istotą zezwierzęcości. Nadto zachowania okrutne mają być charakterystyczne dla zwierząt, do królestwa których człowiek swojej biologicznej przynależności nie akceptuje, i wskazuje, że własności, które człowiek przypisuje sobie, takie jak: „kontrola agresywności, sympatia międzysobnicza, zdolność wartościowania i podmiotowość moralna”, istnieją także wśród innych zwierząt, i – co ciekawe – to „co potocznie określa się ‘zezwierzęceniem’, to typowe dla człowieka okrucieństwo lub bezmyślne zadawanie cierpienia, niepoohamowana behawioralna agresja i zabijanie dla samego zabijania – nie występujące u zwierząt niehumanicznych”³. „Zwierzęcość”⁴ oznacza cechy, których człowiek nie akceptuje u siebie, „zwierzęcość” utożsamiana jest ze złem. Świadectwa nawoływania do postawy pokory i szacunku wobec istot żywych i ludzi oraz zwierząt odnajdujemy w kręgu kultury europejskiej już w IV wieku p.n.e. Do wystrzegania się pogardy i pychy wobec ludzi i zwierząt nawoływał już w czasach starożytnych Pyrron z Elidy, co oznacza, że przesłanie moralnego sceptycyzmu pozostaje do chwili dzisiejszej jak najbardziej aktualne. Desmond Morris w *Nagiej małpie* wskazywał, że zachowania uważane za typowo ludzkie stanowią w rzeczywistości kulturowo zniekształcone i wystylizowane popędy oraz odruchy zwierzęce. Przyglądając się bliżej zachowaniom agresywnym, zauważył podobieństwa w zachowaniu mieszkańców miast do

¹ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej*. Poznań 2000, s. 130.

² J. TYMIENIECKA-SUCHANEK: *Moralność (o) zwierzęca(tach). Rozważania i interpretacje z utworami rosyjskimi w tle*. „World Journal of Theoretical and Applied Sciences” 2014, nr 1: *Moralność – formy obecności*, s. 102.

³ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 130.

⁴ Zob. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2015, nr 1; T. NOWAK: *Ile zwierzęcia w człowieku? Kategoria ‘zwierzę’ w ludzkim mózgu, umyśle i języku*. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2, s. 73–82.

zachowań zwierząt w zoo⁵. Jednakże, jak zauważa Wawrzyniak, w szowinistyczno-gatunkowej interpretacji formuła „walki o byt” czy tzw. zwierzęce prawa pozwalają usprawiedliwić eskalację ludzkiej przemocy⁶. Anna Woźniak jest zdania, że zezwierzęcenie związane jest z utratą człowieczeństwa i wskazuje przykłady określania wrogów wojennych takimi nazwami zwierząt jak karaluchy czy szczury⁷. Analizując takie pojęcia jak niehumanitarne czy zwierzęce, widzimy, że język jako narzędzie wartościowania rzeczywistości służy umniejszaniu czyjejs wartości, pozbawianiu godności, ale stanowi także zapis utrwalonych w danej kulturze sposobów myślenia o Innych.

Badania o charakterze pilotażowym poświęcone potocznemu rozumieniu pojęć niehumanitarne, zwierzęce, zezwierzęcone, przeprowadzono w maju 2019 roku na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu na grupie 50 osób, studentek i studentów pierwszego stopnia na kierunku filologia, przy wykorzystaniu psycholingwistycznej metody badań: testu skojarzeń swobodnych i because-testu. Uznałam, że pozyskanie swobodnych reakcji generowanych przez respondentów na hasło/hasła pozwoli na wyłonienie i zbudowanie obrazów skojarzeniowych, związanych, zdaniem badanych, z tym co niehumanitarne, zwierzęce czy zezwierzęcone. (Poniżej, wszystkie reakcje otrzymane od studentów pisane są kursywą i oddzielone od siebie średnikiem).

Zachowania niehumanitarne

W pytaniu pierwszym zwrócono się do respondentów z prośbą następującej treści: „Rozwiń, podając przykład: Niehumanitarne zachowanie to:...”. Zebrane reakcję pogrupowałam w taki sposób, aby wyłonić wspólne zbiory danych, dociekając, w jaki sposób badani pojmowali zachowania niehumanitarne. Zdaniem badanych zachowanie niehumanitarne to:

KRZYWDZENIE / ZŁO: krzywdzi drugą istotę; powoduje zło bez celu i usprawiedliwienia; poniżające lub krzywdzone drugiego człowieka, zwierzę (trzymanie zwierząt w okropnych warunkach); maltretowanie zwierząt, zabijanie (2), znęcanie się (2); czerpie przyjemności z cierpienia (2); bicie (2), bicie zwierząt; w celowy sposób wpływa na negatywny stan psychiczny lub fizyczny ludzi bądź zwierząt; zło; niewyobrażalnie zło; sprzeczne z ideą bycia dobrym, niegroźnym; traktowanie innych źle; zło zachowanie; ogranicza wolność, prawa innych ludzi;

⁵ Zob. D. MORRIS: *Naga małpa*. Przeł. T. BIELICKI, J. KONIAREK, J. PROKOPIUK. Warszawa 1997; IDEM: *Ludzkie zoo*. Warszawa 1997.

⁶ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 130–131.

⁷ A. WOŹNIAK: *Dyskurs wegański i wegetariański a szowinizm gatunkowy w memach internetowych*. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2, s. 157.

złe traktowanie innych (ludzi i zwierząt); poniżej krytyki; czynienie krzywdy; celowe krzywdzenie np. eksperymenty na ludziach; umyślne skrzywdzenie człowieka, zwierzęcia, natury; celowe krzywdzenie ludzi i zwierząt; krzywdzenie (innych, zwierząt); szkodzące innej istocie; działanie na szkodę; świadome ranienie; sprawianie umyślnie bólu; czerpanie satysfakcji z czyjegoś bólu; spełnienie swoich sadystycznych potrzeb; zabijanie dla zabawy;

OKRUCIEŃSTWO / AGRESJA: *okrutne (2); tortury (2); torturowanie; barbarzyństwo; karygodne; kanibalizm, morderstwo (2), mordowanie; trzymanie na łańcuchu, brak wody i jedzenia; wykorzystywane zwierząt w walkach dla zarobku; traktowanie w najgorszy sposób, maltretowanie zwierząt; katowanie (zwierząt (2), dzieci); wandalizm; brutalne zachowanie wobec zwierząt; bycie brutalnym (2); bezpodstawna agresja wobec innych.*

Wśród zachowań nieludzkich rozumianych jako złe, krzywdzące, odnajdujemy: *bicie zwierząt, umyślne ich krzywdzenie, znęcanie się, trzymanie w okropnych warunkach.* Takie zachowania nieludzkie należy rozumieć jako: niegodne, haniebne. Andrzej Elżanowski zwraca uwagę, że ludzie mają wrodzony potencjał okrucieństwa, który przynależy do psychicznej normy reakcji człowieka. Wskazuje, że okrucieństwo, chociaż przejawia się tylko u niektórych, występuje naprawdę we wszystkich populacjach i kulturach, zarówno u mężczyzn, kobiet, jak i dzieci⁸.

Zdaniem respondentów za nieludzkie, czyli okrutne, należy uznać trzymanie zwierząt na łańcuchu, pozbawianie dostępu do wody, jedzenia, maltretowanie, katowanie. Reakcje przywołane w wymiarze OKRUCIEŃSTWO dotyczą opisów zachowań, których ludzie dopuszczają się w stosunku do zwierząt i ludzi. Nieludzkie jest także znęcanie się nad słabszymi:

ZNĘCANIE SIĘ / ZASTRASZANIE: *znęcanie się (2); znęcania się nad bezbronnymi, słabymi istotami, znęcanie się nad słabszymi; znęcanie się nad innymi; znęcanie się nad zwierzętami; / przemoc psychiczna; zastraszanie i inne formy przemocy; niszczenie psychiczne; gnębienie; poniżanie (2); pozwolenie myśleć człowiekowi, że jest bezwartościowy.*

Osobną grupę stanowią reakcje skoncentrowane wokół łamania norm i zasad, także przywołane przez respondentów na oznaczenie nieludzkich zachowań:

ŁAMANIE NORM / NIEZGODNOŚĆ Z NORMAMI: *odbiega od przyjętych norm społecznych; odbiega od przyjętej przez społeczeństwo etyki; zachowanie niezgodne z prawem; brak zasad moralnych; niezgodne ze społecznymi zasadami; nie bierze pod uwagę wartości; odrzuca wartości dla własnych korzyści; bycie nietolerancyjnym; odbiegające od normy; nie są akceptowane przez społeczeństwo.*

⁸ Zob. A. ELŻANOWSKI: *Motywacja i moralność łowiecka.* „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2018, nr 4, s. 126.

czciwość; niezgodne z prawem; zachowanie niemoralne; niemoralne; publiczne obnażanie się;

BRAK EMPATII: *ignoruje uczucia i potrzeby innych istot; nastawione na osobisty zysk; brak uczuć; brak empatii (2); brak współczucia (2); odmawianie pomocy potrzebującym; nieliczenie się z emocjami;*

INNE: *uleganie zwierzęcemu instynktowi, zachowywanie się jak zwierzę; brak godności; wykorzystanie cudzych słabości dla własnej korzyści; traktowanie innych jak przedmioty; latanie, chodzenie na czterech łapach, merdanie ogonem i inne rzeczy, których ludzie nie robią, ale zwierzęta tak.*

Respondenci przypisali zachowania niehumanitarne ludziom, sporadycznie zwierzętom, i wskazali, że niehumanitarne człowiek krzywdzi ludzi i zwierzęta, że dopuszcza się okrucieństwa, brutalności wobec zwierząt, aktów bezpodstawnej agresji. Oczywiście pojawiły się także skojarzenia, wyrosłe na postawie gatunkowego szowinizmu, które głosiły, że zachowania niehumanitarne (tj. rozumiane jako złe, agresywne) dotyczą tylko zwierząt; głoszące, że za niehumanitarne należy uznać postawy niegodne człowieka tj. takie, w których człowiek naśladuje zwierzę. Należy wskazać, że w zbiorze danych znalazły się odpowiedzi, które za niehumanitarne uznają *latanie, chodzenie na czterech łapach, merdanie ogonem*, a więc mamy tu do czynienia z czynnościami nie-ludzkimi/poza-ludzkimi.

Because-test: X jest zwierzęciem, ponieważ...

W pytaniu drugim respondenci otrzymali następującą instrukcję: „Dokończ zdanie: X jest zwierzęciem, ponieważ...”. Wartość diagnostyczną zdań opartych na relacji przyczynowo-skutkowej wskazuje Jerzy Bartmiński⁹. Podstawowa interpretacja sformułowana dla because-testu jest następująca¹⁰:

$X \text{ jest } Z, \text{ ponieważ (jest) } Y \rightarrow \text{typowy } Z \text{ jest } Y,$

i pozwala ona w odpowiedzi na hasło pozyskać od respondentów cechy typowe, charakterystyczne dla przedstawiciela danej klasy, np.

X jest zwierzęciem, ponieważ nie przejawia myślenia ludzkiego → *zwierzęta nie przejawiają ludzkiego myślenia;*

⁹ Zob. J. BARTMIŃSKI: *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin 2007, s. 94.

¹⁰ Zob. B. NIEĆKO-BUKOWSKA: *Oblicza odpowiedzialności. Perspektywa aksjolingwistyczna*. Poznań 2018, s. 118–123.

X jest zwierzęciem, ponieważ nie mówi → zwierzęta nie mówią;

X jest zwierzęciem, ponieważ nie ma zasad → zwierzęta nie mają zasad.

Według badanych X jest zwierzęciem, ponieważ cechuje go:

BRAK MYŚLENIA LUDZKIEGO / BRAK NORM I ROZUMU LUDZKIEGO: *nie przejawia myślenia ludzkiego i wyższej cywilizacji; nie mówi i nie ma zasad; nie myśli przed dokonaniem jakiegoś czynu; nie potrafi żyć w zgodzie i innymi; nie potrafi się zachować w sposób normalny; nie może podać powodów dla swoich zachowań; nie ma rozwiniętego inteligentnego myślenia; kieruje nim głód i popęd; brak racjonalnego myślenia; jest organizmem świadomym, ale nie inteligentnym; nie myśli samodzielnie; nie rozumie tak jak człowiek; nie rozumie zasad panujących w ludzkim świecie; nie potrafi komunikować się werbalnie z ludźmi; nie potrafi zachować się w sposób ludzki; nie ma odpowiedniego wychowania; nie ma systemu dobra i zła; nie zachowuje się zgodnie z normami; zachowanie odbiega od norm; nie potrafi odróżnić działań dobrych od złych; nie postępuje według zasad moralnych; nie zna i nie rozróżnia dobra i zła.*

W powyższym zbiorze pojawiły się reakcje bazujące na przekonaniu o wyższości rozumu ludzkiego i ludzkich zasad współżycia nad zwierzęcymi: odmawiające zwierzętom zdolności myślenia, posiadania inteligencji, zasad oraz wewnętrznego systemu dobra i zła¹¹. Jak wskazuje Tymieniecka-Suchanek, na początku XXI wieku pojawiło się wiele publikacji na temat moralności, w tym o zachowaniach moralnych w świecie zwierząt. Moralność jako zjawisko stała się przedmiotem dociekań przedstawicieli nauk biologicznych, a nie jedynie filozofii – „moralność uznano za fenomen ewolucji, a więc nie jest ona obca zwierzętom”¹².

Drugi zbiór dotyczy reakcji skoncentrowanych wokół instynktu. Wskazywano, że zwierzęta pozaludzkie kierują się głównie instynktem i popędami:

INSTYNKT: *wykazuje pierwotne instynkty; działają na niego tylko instynkty, a nie system wartości; podąża za instynktem; działa na bazie instynktów; nie potrafi zapanować nad swoimi czynami; kieruje się instynktem; ślepo podąża za popędami; działa za sprawą instynktów; walczy o pożywienie; dba o potomstwo; posiada zdolność aktywnego działania i kieruje się wolą przetrwania;*

¹¹ Na temat życia emocjonalnego zwierząt zob. J.M. MASSON, S. MCCARTHY: *Kiedy słonie płaczą. O życiu emocjonalnym zwierząt*. Przeł. K. KOZUBAL. Warszawa 1999.

¹² J. TYMIENIECKA-SUCHANEK: *Moralność (o) zwierzęca(tach)...*, s. 105.

O mechanizmach tłumienia agresji wewnątrzgatunkowej i teorii rytuałów poddania, stanowiących „zaczątki zwierzęcej moralności”, zob. K. LORENZ: *Tak zwane zło*. Przeł. A.D. TAUSZYŃSKA. Warszawa 1975; IDEM: *Regres człowieczeństwa*. Przeł. A.D. TAUSZYŃSKA. Warszawa 1986; H. KORPIKIEWICZ: *Porozumienie ze zwierzęciem. Przyczynek do międzygatunkowej komunikacji niewerbalnej*. W: *Człowiek – zwierzę – cywilizacja. Aspekt humanistyczny*. Red. H. KORPIKIEWICZ. Poznań 2001.

kieruje się instynktem, a nie racjonalnym zachowaniem; działa pod wpływem nagłego instynktu bez głębszej analizy działania; ulega zwierzęcym instynktom niezgodnymi z normami; kierują nim tylko pierwotne instynkty; kieruje się instynktem, a nie racjonalnością.

Dokonując rozszerzenia interpretacji formuły because-testu o takie dopełnienie, które ukazuje cechy wystarczające lub/i konieczne dla bycia X-em, który jest Z (zwierzęciem), mamy:

X jest Z, ponieważ (ma) Y \rightarrow typowy Z ma Y albo nie jest Z

(typowy Z ma Y, jeśli X ma – Y, to jest – Z). X ma Y, ponieważ jest Z, np.

X jest zwierzęciem, ponieważ należy do królestwa zwierząt \rightarrow zwierzę należy do królestwa zwierząt, ale jeśli nie należy do królestwa zwierząt, to nie jest zwierzęciem;

X jest zwierzęciem, ponieważ jest porośnięte sierścią \rightarrow zwierzę jest porośnięte sierścią, ale jeżeli nie jest porośnięte sierścią, to nie jest zwierzęciem (?). X ma sierść, ponieważ jest zwierzęciem, ale czy posiadanie sierści stanowi cechę konieczną bycia zwierzęciem?

Pozostałe zbiory reakcji:

PRZYNALEŻNOŚĆ DO KRÓLESTWA ZWIERZĄT: *należy do królestwa zwierząt (2); zostało takim określone przez biologów; tak mówi biologia; należą do tej grupy;*

BRAK EMPATII: *nie reaguje współczuciem na krzywdę; brak współczucia;*

CECHY CHARAKTERYSTYCZNE – dla zwierząt: *jest porośnięte sierścią; ma sierść, cztery łapy; żyje dziko lub udomowione przez człowieka; żyje; żywe stworzenie; czuje (2); nie potrafi mówić; istota żyjąca; istota żywa; odczuwa ból; posiada uczucia; funkcjonuje podobnie do człowieka; ma emocje; wykonuje podstawowe czynności życiowe; cierpi; / – dla człowieka: zachowuje się jak zwierzę (2); stracił ludzkie oblicze; morduje; jest brutalny; niemiły; niszczy drugiego człowieka; skrzywdził dziecko; nie dba o higienę; rywalizuje jak zwierzę; nie umie zachować się odpowiednio;*

INNE: *ponieważ rozjechał psa – taką miał intencję; nie chce ludzi porównywać do zwierząt¹³.*

W zbiorze odpowiedzi znalazły się także takie reakcje, które respondenci chętnie przypisywali ludziom, ale odmawiali przypisania ich zwierzętom. W oparciu o rozszerzoną interpretację odnajdujemy także cechy tłumaczące, dlaczego X stał się zwierzęciem, np.

¹³ Dlaczego? Respondent nie podał uzasadnienia.

X jest zwierzęciem, ponieważ stracił ludzkie oblicze → [1] zwierzę nie ma ludzkiego oblicza, ale jeżeli ma ludzkie oblicze, to nie jest zwierzęciem; [2] stał się zwierzęciem, ponieważ stracił ludzkie oblicze, jeżeli miałby ludzkie oblicze, to nie byłby zwierzęciem.

Znajdujemy także reakcje dotyczące X, które wskazują na odniesienie do człowieka. Przywołane cechy, które „uczynią” z człowieka zwierzę:

X jest zwierzęciem, ponieważ → *ulega zwierzęcym instyktom niezgodnymi z normami;* → *kierują nim tylko pierwotne instynkty;* → *kieruje się instynktem, a nie racjonalnością.*

Zdaniem respondentów zwierzęta nieludzkie kierują się instynktem; jeżeli *Homo sapiens* ulega zwierzęcym instyktom, to czyni z siebie zwierzę.

„Zezwierzęcenie” w teście skojarzeniowym

W trzecim, ostatnim pytaniu poproszono o wyjaśnienie, na czym polega zezwierzęcenie. Celowo posłużono się tym pojęciem, aby wywołać możliwe uprzedzenia, poczucie gradacji, odwołać się do przeświadczenia o wyższość człowieka nad pozostałymi stworzeniami (zbudowane np. na tomistycznym podziale bytowym substancji). Najobszerniejszy z wyłonionych wymiarów to: ODRZUCENIE CYWILIZACJI / REZYGNACJA Z CZŁOWIECZEŃSTWA I NORM. Respondenci uznali, że ze zwierzęceniem mamy do czynienia w sytuacji, w której zachodzi:

odrzućcie cywilizacji, norm i praw na rzecz instyktów i nieposkromionej agresji; porzucenie norm społecznych i moralnych; zanik sfery duchowej; wyjęcie spod norm społecznych; porzucenie kodeksu moralnego; utrata barier moralnych; zignorowanie zasad moralnych, dobrego wychowania; zatracenie umiejętności odróżniania dobra od zła (2); niemoralne¹⁴ zachowania ludzkie; nie zachowuje się jak człowiek normalny; przemiana dobrego zachowania w złe; zachowuje się nieodpowiednio; wyzbycie się ludzkich, inteligentnych zachowań; brak racjonalnego myślenia; wyzbycie się ludzkiej strony; zatracenie cech ludzkich; zatracenie człowieczeństwa – odejście od zasad moralnych; utrata cech ludzkich jak: współczucie, rozsądek, myślenie; utrata zdolności logicznego myślenia; utrata rozumu; odrzucenie kultury i moralności ludzkiej; upadek moralności do poziomu zwierzęcia; niestosowanie się do dorobku cywilizacji; obojętność na to co ludzkie i etyczne; zatracanie swoje człowieczeństwo; zbyt długie przebywanie w odosobnieniu prowadzi do zatracenia umiejętności komunikacyjnych.

¹⁴ Niemoralny potocznie rozumiany jest jako zły.

Charakterystyczną dla *Homo sapiens* cechą jest przekonanie o tym, że człowiek (jako jedyny) ma świadomy umysł. Ale czymże są świadome doświadczenia? Niestety, gdy mowa o zagadnieniu umysłu i świadomości, stajemy przed kwestią, nad którą (już od wieków) głowią się badacze – najpierw filozofowie, psychologowie, a obecnie głównie kognytywiści. Kartezjusz, racjonalista genetyczny, w *Medytacjach o pierwszej filozofii* ogłosił, że człowiek jest „rzeczą myślącą” i jest to rzecz, która wątpi, pojmuje, twierdzi, przeczy, chce, nie chce, a także wyobraża sobie i czuje, natomiast w *Rozprawie o metodzie* przyjął, że zwierzęta można uznać za bezmyślne maszyny. *The Cambridge Declaration on Consciousness* z 2012 przyznaje, że „zwierzęta posiadają neuroanatomiczne, neurochemiczne i neurofizjologiczne podłoże stanów świadomych oraz zdolność do przejawiania zachowań intencjonalnych”¹⁵. Do dzisiaj nauka nie udzieliła jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czym jest umysł i świadomość. Yuval Noah Harari wskazuje na dominację poglądu, że

świadomość tworzą reakcje elektrochemiczne w mózgu, a doświadczenia umysłowe pełnią jakąś funkcję niezbędną w przetwarzaniu danych. Jednakże nikt nie ma pojęcia, w jaki sposób nagromadzenie reakcji biochemicznych i prądów elektrycznych w mózgu tworzy subiektywne doświadczenia bólu, gniewu czy miłości¹⁶.

Elżanowski zwraca uwagę, że współczesna wiedza dotycząca funkcjonowania mózgu i zachowań zwierząt pozwala poznawać ich umysły:

Przede wszystkim jednak, co etycznie najważniejsze, jednoznacznie dowodzi immanentnej wartości życia zwierząt wynikającej z posiadania przez nie w mózgu generatorów doznań pozytywnych (w układzie mezolimbicznym). Zwierzęta nie tylko mogą cierpieć, ale doznają też przyjemności towarzyszącej nie tylko aktom spełniającym, ale także różnym formom aktywności, w szczególności eksploracji, zabawie i kontaktom społecznym¹⁷.

Wawrzyniak rozważając, czym jest „zmysł moralny” u zwierząt, uznaje, że stanowi on strukturę trzech genetycznie uwarunkowanych elementów: sumienia (poczucie powinności), rytualizacji agresji i zachowań prowitalnych¹⁸.

Drugi wymiar zbudowany z zebranych od respondentów reakcji/skojarzeń to:

INSTYKTYWNOŚĆ: *poziom instynktu; powrót do instynktów; pozbycie się instynktu samozachowawczego; pozbycie się instynktów; podążanie za instynktem;*

¹⁵ Zob. Y.N. HARARI: *Homo deus. Krótka historia jutra*. Przeł. M. ROMANEK. Kraków 2018, s. 158.

¹⁶ Ibidem, s. 140.

¹⁷ A. ELŻANOWSKI: *Motywacja i moralność łowiecka...*, s. 122.

¹⁸ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 85, 113, 117.

kierowanie się instynktem a nie rozumem; zaspokajanie podstawowych potrzeb życiowych; bezrefleksyjne zaspokajanie potrzeb; bezmyślne spełnianie własnych pragnień; niekontrolowanie pragnień; sprowadzenie się do poziomu zwierzęcia; stanie się dzikim; kierują nim tylko pierwotne instynkty przez warunki w których został usytuowany; niżenie zachowania do pierwotnych instynktów, które na przestrzeni lat zanikają u człowieka; kieruje się tylko instynktem i własną korzyścią; pozbycie się zahamowania; kierowanie się wyłącznie instynktem; przybieranie najgorszych emocji i wyrzucanie ich przeciwko innym.

Kolejne reakcje wskazują, że *Homo sapiens* „dotknięty” jest zezwierżeniem, kiedy naśladuje zwierzęta pozaludzkie: Wymiar:

NAŚLADOWANIE ZWIERZĄT: celowe zachowanie nawiązujące do zachowania zwierząt; przybieranie cech zwierząt (w przypadku ludzi); powrót do naturalnej formy; zatracenie się w świecie; nabranie przez kogoś cech zwierzęcych; za bardzo w życiu ceni zwierzęta.

Zdaniem respondentów zezwierżenie przejawia się w agresji, w braku empatii i higieny. Wymiar:

AGRESJA / BRAK EMPATII: agresywne zachowanie w stosunku do innych ludzi; zatracenie granic w agresji (werbalnej i niewerbalnej); człowiek staje się agresywny; brutalne, niemoralne, agresywne czyny; zatracenie empatii; pozbycie się emocji; wyzbycie się empatii; utrata empatii; dbanie tylko o własne potrzeby; działanie krzywdzące; utrata uczuć ludzkich; brak liczenia się z innymi;

BRAK HIGIENY: brak dbania o higienę; brak higieny;

INNE: gorsze niż zachowanie zwierząt; zdziczenie; pod wpływem alkoholu ludzie przestają nad sobą panować.

W opinii respondentów zezwierżenie polega na zdziczeniu, na naśladowaniu zwierząt przez ludzi, na agresywnym zachowaniu, zatraceniu człowieczeństwa, utracie cech ludzkich jak: współczucie, rozsądek, myślenie, zdolność logicznego myślenia, rozum. To odrzucenie kultury i moralności ludzkiej. Podniesienie tych cech oznacza zarazem odmowę ich posiadania przez zwierzęta. Zezwierżenie (się) człowieka to zdaniem badanych „zejście” do poziomu zwierzęcia. Charakterystyczną dla ludzi cechą jest przypisywanie sobie wyższego statusu moralnego.

Woźniak ukazuje językowy kontekst szowinizmu gatunkowego połączonego z obrazem, analizując dyskurs wegański i wegetariański w memach internetowych. Zauważa, że

[j]ęzyk polski jest silnie antropocentryczny. To człowiek kreuje obraz zwierząt i ich miejsca w świecie, tworzy językowe kategorie zwierząt. Zwierzęta

w języku mają charakter utylitarny, traktowane są w sposób przedmiotowy (zwierzęta się posiada, ma, jest się ich właścicielem). Silnie zaznaczona jest ich podrzędna wobec ludzi pozycja (zwierzęta domowe, hodowlane, laboratoryjne, futerkowe). Język utrwała więc niższy od ludzkiego status zwierzęcia w kulturze¹⁹.

Zdaniem Wawrzyniaka źródłem ekokryzysu jest moralny niedorozwój kultury wynikający z szowinizmu gatunkowego, który powoduje „ekologiczną dysfunkcjonalność gatunku ludzkiego w środowisku przyrodniczym”²⁰. Hanna Mamzer natomiast zauważa, że psychologiczny i społeczny przymus kontrolowania przyrody może mieć źródło w lękach osadzonych w osobowości człowieka i przestrzega przed biofobią, przed zachowaniami, które wzmacniają lęk przed przyrodą. Jak wskazuje, takie działania mogą stanowić jedną z technik manipulacji, służącą eskalacji poczucia niepewności²¹. Dodam, że towarzyszące *Homo sapiens* pragnienie kontrolowania przyrody, jak i (często skrywany) szowinizm gatunkowy będą wzmacniały stereotypy i uprzedzenia na temat zwierząt pozaludzkich.

Niniejsza analiza miała na celu ukazać potoczne skojarzenia związane z pojęciami: niehumanne, zwierzęce, zezwierzęcone. Respondenci generowali je na oznaczenie zachowań krzywdzących, okrutnych, na pewno w odniesieniu do czynów, które potępiają. Odnotowujemy użycie „niehumanne” na określenie Innego/zwierząt pozaludzkich, ale w stopniu niewielkim. Wśród odpowiedzi znajdujemy reakcje ukazujące, że zachowania niehumanne cechują człowieka w czynach niegodnych, krzywdzących, złych względem zwierząt pozaludzkich i ludzi. Nowością, w stosunku do nielicznych rozważań na temat tego, co niehumanne, zwierzęce, zezwierzęcone, jest odnotowanie reakcji/skojarzeń m.in. takich, które wskazują na obecność świadomości i wrażliwości biosferycznej. Potoczna analiza ukazała nowe cechy przypisywane temu co niehumanne. Niehumanne to nie tylko zachowanie niegodne człowieka, to zachowania *Homo sapiens* krzywdzące zwierzęta pozaludzkich.

Pojęcie zezwierzęcenia wygenerowało natomiast skojarzenia ukazujące przeświadczenie o wyższości *Homo sapiens* w stosunku do zwierząt pozaludzkich. Czy zmiana sytuacji zwierząt będzie możliwa bez zmiany sposobu myślenia o nich? Koniecznym postulatem jest dążenie do wzrostu wrażliwości biosferycznej oraz poziomu świadomości roli człowieka w biosferze. Za obowiązek *Homo sapiens* należy uznać wzięcie moralnej odpowiedzialności za dalsze trwanie bioróżnorodności. Opieka oraz szacunek wobec innych stworzeń świata

¹⁹ A. WOŹNIAK: *Dyskurs wegański i wegetariański...*, s. 156.

²⁰ J. WAWRZYNIAK: *Teoretyczne podstawy...*, s. 134. Zob. Z. WRÓBLEWSKI: *Umysły zwierząt: między naiwnym antropomorfizmem a dogmatycznym antroponegacjonizmem*. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2, s. 83–96.

²¹ H. MAMZER: *Przyroda groźna? Biofobia jako usprawiedliwienie konieczności polowań*. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2018, nr 4, s. 159.

przyrody jest konieczną oraz pożądaną postawą racjonalnych, nowoczesnych społeczeństw zatroskanych o biosferę. Demitologizacja fałszu etologicznego, porzucenie perspektywy antropocentrycznej pełnej mitów i stereotypów, celem „wyleczenia”²² (się) *Homo sapiens* z uprzedzeń i szowinizmu gatunkowego uwolni perspektywę oglądu zwierząt, świata istot żywych od wyobrażeń i opowieści, w których zwierzęta pozaludzkie to maszyny, automaty, istoty gorszego gatunku.

Bibliografia

- Bartmiński, Jerzy. *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Elżanowski, Andrzej. „Motywacja i moralność łowiecka.” In *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, no. 4 (2018): 121–134.
- Harari, Yuval Noah. *Homo deus. Krótka historia jutra*. Translated by Michał Romanek. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2018.
- Korpikiewicz, Honorata. „Porozumienie ze zwierzęciem. Przyczynek do międzygatunkowej komunikacji niewerbalnej.” In *Człowiek – zwierzę – cywilizacja. Aspekt humanistyczny*. Edited by Honorata Korpikiewicz. 37–55. Poznań: Prodruck, 2001.
- Lorenz, Konrad. *Regres człowieczeństwa*. Translated by Anna Danuta Tauszyńska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.
- Lorenz, Konrad. *Tak zwane zło*. Translated by Anna Danuta Tauszyńska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.
- Mamzer Hanna. „Przyroda groźna? Biofobia jako usprawiedliwienie konieczności polowań.” In *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, no. 4 (2018): 149–161.
- Masson, Jeffrey Moussaieff, and Susan McCarthy. *Kiedy słonie płaczą. O życiu emocjonalnym zwierząt*. Translated by Krystyna Kozubal. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999.
- Morris, Desmond. *Ludzkie zoo*. Translated by Paweł Pretkiel. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Prima, 1997.
- Morris, Desmond. *Naga małpa*. Translated by Tadeusz Bielicki, Jan Koniarek, and Jerzy Prokopiuk. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Prima, 1997.
- Niecko-Bukowska, Bożena. *Oblicza odpowiedzialności. Perspektywa aksjolingwistyczna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018.

²² Wyzwolenie z uprzedzeń, uwolnienie od stereotypów na temat zwierząt pozaludzkich wymaga oczywiście rozwiązań prawnych oraz zakrojonych na szeroką skalę opracowań nowych programów edukacyjnych, które obalałyby ludzkie mity na temat zwierząt pozaludzkich. Jak wskazuje Tymieniecka-Suchanek, samo „ukazywanie więzi człowieka z przyrodą nie jest równoznaczne z obchodzeniem się ze zwierzętami tak, jak na to zasługują”. Zob. J. TYMIENIECKA-SUCHANEK: *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*. Katowice 2013, s. 13.

- Nowak, Tomasz. “Ile zwierzęcia w człowieku? Kategoria ‘zwierzę’ w ludzkim mózgu, umyśle i języku.” In *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, no. 2 (2016): 73–82.
- Tymieniecka-Suchanek, Justyna. *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013.
- Tymieniecka-Suchanek, Justyna. “Moralność (o) zwierzęca(tach). Rozważania i interpretacje z utworami rosyjskimi w tle.” In *World Journal of Theoretical and Applied Sciences*, no. 1 (2014): *Moralność – formy obecności*: 102–124.
- Wawrzyniak, Jan. *Teoretyczne podstawy neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, 2000.
- Woźniak, Anna. “Dyskurs wegański i wegetariański a szowinizm gatunkowy w mech internetowych.” In *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, no. 2 (2016): 151–164.
- Wróblewski, Zbigniew. “Umysły zwierząt: między naiwnym antropomorfizmem a dogmatycznym antroponegacjonizmem.” In *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, no. 2 (2016): 83–96.

Bożena Niećko-Bukowska – Ph.D. in humanities, is a lecturer of philosophy and philosophy of language at the Faculty of Modern Languages at the Adam Mickiewicz University in Poznań. She is the author of the monograph *Oblicza odpowiedzialności. Perspektywa aksjolingwistyczna (Faces of Responsibility: An Axiolinguistic Perspective)* (Poznań, 2018).

Bożena Niećko-Bukowska – dr nauk humanistycznych, wykłada filozofię oraz filozofię języka na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autorka monografii *Oblicza odpowiedzialności. Perspektywa aksjolingwistyczna* (Poznań 2018).